

TÜRKİYE CUMHURİYETİ TARİHİ

19. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDAN 20. YÜZYILIN
BAŞLARINA KADAR OSMANLI DEVLETİ VE
YENİ TÜRKİYE'NİN DOĞUŞU
(MODERNLEŞEN TÜRKİYE)

1

14. EĞİTİM SİSTEMİNDE DEĞİŞME VE YENİLEŞME*

Osmanlı Devleti'nin kaderi üzerinde 515 yıl olumlu veya olumsuz egemen olan, 277 yıl bir düzen içinde yürüyen “Yeniçeri” ordusu, geri kalan 257 yılını hep isyanlar, kazan kaldırmalar, devlet işlerine karışmalar ve şunu bunu “istemezük” gibi bağırıp çağırımlarla geçirmiştir. Bu durum karşısında, padişahlar bu askerî örgütü dağıtarak yeni bir askerî örgüt kurmak için -bazıları başarısızlıkla da sonuçlanan- girişimlerde bulunmuşlardır.¹¹⁹⁷ Osmanlı askerî eğitiminin Batılılaşmasında tek etken, Yeniçeri düzeninin bozulması, onların çıkardıkları huzursuzluklar değildir. Bunun yanı sıra başka nedenler de vardır ki, bunlar şöyle sıralanabilir: Savaşta yenilgiler; 18. yüzyıl Avrupa'sında artık savaş teknik ve sanatına uygun subaylar yetişiyor ve savaş alanlarında da bunlar egemen oluyordu. Osmanlı orduları artık yalnız Avrupa orduları karşısında değil, Avrupalı uzmanlardan yararlanan Rus ve Mısır kuvvetleri karşısında bile yeniliyorlardı. Bu da Batı tekniğine göre askerî okullar kurulmasını zorunlu kılıyordu. Yabancı uzmanların etkisi; Orduların yenilgileri karşısında devlet ileri gelenleri yabancı askerî uzmanlara müracaat ettiler. 18. ve 19. yüzyıllarda çeşitli Avrupa ülkelerinden gelen uzmanlar, askerî eğitimin Batılılaşması için önerilerde bulunmuşlar ve bilfiil de çalışmışlardır. Sivil hayatta medrese düzeninin ve fikirlerinin egemen olması, Batılılaşmanın ancak askerî alanda ve askerî kurumlar aracılığıyla olabileceği fikrini yaymıştır.

14.1. Askerî Eğitimin Batılılaşması

I. Mahmut Dönemi'nde Rusya ve Avusturyalılarla Osmanlıların ilişkilerinin çok gergin olduğu bir dönemde, Bosna'da olan Kont de Bonneval çağrıldı. Bu zat, Fransa'nın ileri gelen asilzâdelerinden ve Fransız ordusunun değerli subaylarından biri idi. XIV. Louis ile anlaşamadığından Avusturya'ya iltica etmiş ve bu ülkenin ordularıyla Fransa ve Osmanlı'ya karşı savaşmış; sonra da Bosna'ya yerleşmişti. Kont de Bonneval, İstanbul'da humbaracı sınıfının komutanlığına getirildi. Kont de Bonneval, din değiştirerek Ahmet Paşa

* Prof. Dr. Mustafa Ergün, Emekli Öğretim Üyesi, ergun@aku.edu.tr.

1197 İ. Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devlet Teşkilatından Kapıkulu Ocakları I**, TTK Yay., Ankara 1988, s. 551; Orhan Sakin, **Yeniçeri Ocağı-Tarihi ve Yasaları**, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2011, s. 103.

adını almıştı. Humbaracı Ahmet Paşa'nın çalışmaları biraz ilerleyince, 1734 yılında Üsküdar Toptaşı'nda Humbarahane ve Hendesehane adlı bir askerî okul açıldı.¹¹⁹⁸ Haseki ve Bostancılardan zeki kişiler buraya öğrenci yazıldılar, ancak yeniçeriler bunu haber alıp kuşkulandıklarından 1736'da okul tatil edildi. 1828-29 ve 1830-31 yıllarında Türkiye'ye yaptığı gezilerden sonra 1849 yılında resmen Osmanlı hizmetine girmiş olan Sir Adolphus Slade, Tersane ve donanma işlerinin düzene konulmasında iyi çalışmalar yapmış ve "Müşavir Paşa" diye tanınmıştır. 1759'da Sadrazam Ragıp Paşa tarafından eski öğrenciler ve onların çocuklarının yeniden toplanmasıyla tekrar açılan okul, III. Selim zamanına kadar sönük bir biçimde devam etti. III. Selim 1790 yılında İsveç ve Fransa'dan uzman ve subaylar getirerek bu okulu genişletti. 1795'te okul lağvedilerek öğrencileri Mühendishane'ye aktarıldı.

Osmanlı ordusunun ilk dönemlerinde top döküm tekniği, zamanına göre çok yüksek bir düzeydeydi. Ancak Avrupa ordularındaki gelişmeler karşısında Osmanlı topçuluğu, kale yıkma topçuluğu seviyesinde geri kalmış idi. Oysa Avrupa orduları sahra topçuluğu ve küçük çaplı sürat topçuluğunu geliştirmişti. O sırada İstanbul'da Fransız Elçiliğinde görevli olan Baron de Tott, topçuları yetiştirmek ve yeni topları dökmekle görevlendirildi. Burada askere hem top dökümünü hem de nişancılık eğitimlerini yaptırdı ve gösteriler düzenledi. 1795 yılında Mühendishane adıyla bir topçu okulu açıldı. O sırada topçu okulları subaylarına "Mühendis" deniliyordu.¹¹⁹⁹ Bu okula Avrupa'dan birçok kitaplar getirildi. Avrupaî talimler yapıldı. Osmanlı kara ordusunun kuruluşunda özellikle Prusya ordu düzeninin büyük etkisi olmuştur. Prusyalı subaylar Türk topçuluğunu Humbaracılık halinden çıkarmak için çok uğraştılar ve başarılı da oldular.

Osmanlı donanmasının 18. yüzyılda seri yenilgiler alması ve özellikle Çeşme'de Osmanlı donanmasının Rus donanması tarafından yakılması üzerine, Tersane-i Amire'de bir askerî okul açıldı.¹²⁰⁰ Okulun açılmasında

1198 Mustafa Kaçar, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Askeri Sahada Yenileşme Döneminin Başlangıcı". **Osmanlı Bilimi Araştırmaları**, C I, İ.Ü. E.F. Yay., İstanbul 1995, s. 209-225.

1199 Fransa'da 16. ve 17. yüzyıllarda üniversitelere dokunmadan teknik iş yapacak kişileri yetiştirmek için daha sonra "büyük okullar" ("grandes écoles") denilen mühendislik okulları kuruldu. Douai, Topçuluk Okulu (*École des officiers de l'artillerie de Douai*, 1679) idi. (Diğerleri daha sonra Fère, Metz, Strasbourg, Grenoble, Perpignan, Valence, Auxonne, Besançon gibi yerlerde kuruldu). 18. yüzyıl ortalarından beri önemli meslekler için üniversiteyi yeniden yapılandırma yerine farklı okullar kuruldu: Yol ve köprü mühendisleri yetiştirmek için *École royale des ponts et chaussées* (1747), *École des ingénieurs-constructeurs des vaisseaux royaux* (1741) ve Mézière Mühendislik Okulu (*école du génie*) (1748), 1764'te Paris Askeri Okulu gibi. Fransa'da büyük okullardan mezun olanlara, alanı ne olursa olsun mühendis (*ingénieur*) denir. Mustafa Ergün, **Modern Eğitim Sistemlerinin Doğuşu ve Gelişimi**, C I, Pegem Yay., Ankara 2016. s. 128.

1200 Kemal Beydilli, **Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne, Mühendishâne Matbaası ve Kütüphânesi [1776-1826]**, Eren Yay., İstanbul, 1995, s. 23.

Cezayirli Hasan Paşa ve Baron de Tott'un tavsiyelerinin de önemli payı olmuştur. Deniz okulu III. Selim ve II. Mahmut döneminde dalgalı ve karışık gelişimine devam etti.¹²⁰¹ 1838 yılından itibaren okulda mecburi yabancı dil Fransızca yerine İngilizce oldu. Okulda, İngilizler öğretmenlik yapmaya başladılar. Güverte, makine ve inşaiye zabıtları yetiştiren Deniz Harp Okulu (Bahriye Mektebi) 1910 yılında İngiliz Deniz Okulu sistemine göre yeni bir düzenlemeye sokuldu. Ancak okur-yazar matematikçi topçu subaylarını tam yetiştirmek için 1791'de Mühendishane-i Sultani, 1795'te de Mühendishane-i Berrî-i Hümayûn kuruldu. Buraya Humbarahane ve Mühendishane mensuplarının çocuklarıyla Enderun'dan bazı gençler alındı. Okul, Fransız askerî okullarının programını esas olarak kabul etti. Tüm askerî öğrencilere kara ve denizle ilgili geometri, hesap ve coğrafya alanlarında gerekli savaş bilgi ve eğitimi vermek isteniyordu. Mühendishane-i Berrî, genellikle topçu subayları yetiştirdi.¹²⁰² Daha sonra Kara ordusunun kurmayları da bu okuldan çıkmıştı. 1834 yılında Harbiye Mektebi¹²⁰³ açıldıktan sonra, Mühendishane-i Berrî, topçu ve istihkâmât okulu haline geldi.

19. yüzyıl tıp alanında da çok önemli değişmeler olduğu bir yüzyıl idi. Avrupa tıbbi zaten Rönesans'tan itibaren çok önemli gelişmeler göstererek Doğu tıbbını geri bırakmıştı. Türkiye'de Batı örneğine göre bir Tıbbiye kurma girişimi 1826 yılında hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi'nin girişimleri ile başladı. Yeni kurulan ordunun hasta ve yaralı erlerine bakılmak için açılan okulun orijinal adı, Tibhane-i Amire ve Cerrahhane-i Mamure idi. İlk kuruluşunda tamamen Doğu gelenekleri egemen olan okulda, 1831'den itibaren Topkapı Sarayı içinde Sade de Calère'in yönetiminde Fransızca öğretim yapılmaya başlandı. Daha sonra 1838'de Viyana'dan Doktor Bernard getirildi, okul Galatasaray binasına taşınarak önemli ıslahat yapıldı. 1845'ten itibaren Tıbbiye'ye lise sınıfları açıldı. Daha sonra Türkçe tıp öğretimi yapmak üzere, sivil Tıbbiye kuruldu (1866).¹²⁰⁴ Ama bu hemen gerçekleşmedi, ancak 1870

"Mühendishane-i Bahri-i Hümayun" ismi 1896'da verildi: Mustafa Kaçar, Tuncay Zorlu, Burak Barutçu, Atilla Bir, C. Ozan Ceylan, Aras Neftçi, **İstanbul Teknik Üniversitesi ve Mühendislik Eğitimimiz**, ed. Mehmet Karaca, İTÜ Vakfı Yay. İstanbul 2013, s. 128-129.

1201 Mehmed Es'ad bin Na'im, **Mir'ât-ı Mühendishâne-i Berrî-i Hümayûn (İstanbul Teknik Üniversitesi Tarihçesi)**, Karabet Matbaası, İstanbul 1312 (Milâdî 1896). Latin alfabesiyle yay. haz. S. Erdem, İTÜ Bilim ve Teknoloji Tarihi Araştırma Merkezi No. 3, İstanbul, 1986, s. 122.

1202 Mustafa Kaçar, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Askeri Teknik Eğitimde Modernleşme Çalışmaları ve Mühendishanelerin Kuruluşu (1808'e kadar)", **Osmanlı Bilimi Araştırmaları**, C II, İ.Ü. E.F. Yay., İstanbul 1998, s. 69-137.

1203 Hayrullah Gök, **Arşiv Belgelerinin Işığında Kara Harp Okulu Tarihi (1834-1883)**, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2005, s. 81.

1204 Rıza Tahsin, **Tıp Fakültesi Tarihçesi (Mir'ât-ı Mekteb-i Tıbbiye)**, A. Kazancıgil (ed), Vol I, Özel Yay., İstanbul 1991, s. 146-182.

yılından itibaren Tıbbiye'deki öğretim dili Türkçe olabildi. Tıbbiye Mektebi de 1909 yılında Sivil Tıbbiye ile birleştirildi. Üniversite'nin Tıp Fakültesi içinde “askerî öğrenci” olarak okumaya başladılar.

Napolyon ordusu Mısır'a gelip gittikten ve Süveyş Kanalı Fransızlar tarafından açıldıktan sonra, bazı Fransızların Mısır'da kalmaları ve Mehmet Ali Paşa'nın da gerek bunlardan çok iyi yararlanması, bunların tavsiyeleriyle Fransa'ya çok sayıda öğrenci göndermesi, Mısır'da sivil ve askeri okullar kurarak başarı sağlaması, II. Mahmut'un dikkatini çekmişti. Özellikle Mısır ordusunun Kütahya'ya kadar ilerleyerek Osmanlı Hükümdarı'nın Rusya'dan somut yardım getirmesi, artık Mısır gerçeğini çok iyi değerlendirmek gereğini ortaya koyuyordu. Bu durum karşısında 1834 yılında Maçka Kışlası'nda bir Mekteb-i Harbiye kuruldu. Okula ilk alınan öğrenciler okuma-yazma bilmez, ama yetenekli erler idi. Bunlar çeşitli aşamalardan geçirilerek subay yetiştirilirdi. Esasen, o zaman var olan diğer askerî okullar da aynı yolu izliyorlardı.

Harbiye'deki ilk önemli ıslahat 1837'de Mehmet Ali Paşa'nın yanından gelen bir subay tarafından yapıldı. Bu ıslahatla kuruluş biraz okul biçimine girdi. 1834'te ilkokul düzeyinde bir eğitim ile işe başlayan okul, 14 yıl sonra ilk subaylarını çıkardı. 1848 yılında bir yıl öğretim süreli Erkân-ı Harbiye Mektebi açıldı. Daha sonra askerî okulların rüştiye kısımları da açıldı (1875). Harbiye'deki esas yenilikler 1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra olmuştur. O zamana kadar Fransa Harp Okulu örneğine göre öğretim yapan okul, Alman subayı Von der Goltz tarafından Alman sistemine göre âdetâ kurulmuştur (1884).¹²⁰⁵ Burada sayılan ana askerî okullar dışında Askerî Baytar Mektebi, Piyade ve Topçu Endaht (Atış) Okulları, Küçük Zabıt (Astsubay) Okulları, Piyade İhtiyat Zabitanı Okulu, Jandarma Okulları, Nalbant, Levazım, Nakliye, Süvari Tatbikat, Tayyare Talimgâh Okulları gibi çeşitli adlarla kurulmuş ve çeşitli hizmetler için eğitilmiş kişiler yetiştiren pek çok askerî okul vardı.

14.2. Sivil Eğitimin Batılılaşması

Türk ilköğretim sistemi 19. yüzyılda büyük değişmelere uğradı. 1824'te II. Mahmut'un “ilköğretim mecburiyeti” diye yorumlanan Fermanı İstanbul sınırları dışına çıkmadı ve İstanbul'da da pek önemli bir başarı kazanamadı. 1850'lerden itibaren devlet ilköğretim kademesini denetim altına almak için pek çok girişimlerde bulundu. Reform yanlılarını tutan bir politika izledi. Buna rağmen ilköğretim kademesinin tam denetim altına alınması ancak Cumhuriyet Dönemi'nde mümkün olabildi. Sibyan mekteplerinde reform yapmak çok zor oluyordu. Mali yönden bu okullar genellikle vakıflara ait

1205 Nursel Gülcü, “Von der Goltz Paşa'nın Osmanlı Askeri Okullarını Modernize Etmesi ve Türk İstiklal Savaşına Etkisi”, *Mediterranean Journal of Humanities*, C IX, S 2, 2019, s. 311-317. Jehuda L. Wallach, *Bir Askeri Yardımın Anatomisi, Türkiye'de Prusya-Alman Askeri Heyetleri 1835-1919*. Çev. F. Çeliker, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1985, s. 52 vd.

olduğu için, kendiliğinden bir özerklik içinde bulunuyordu. Muallimler ve tutucu çevreler de devletin buralarda yapacağı değişikliklere karşı çıkıyorlardı. Sıbyan okullarında yazı öğretimi çok başarısız oluyordu. 1862 yılından itibaren İstanbul'daki 36 sıbyan okulunda yeni bir okuma-yazma öğretme biçimi denenmeye başlandı. Devlet bu okullara parasız taş tahtalar, taş kalemler ve divitler dağıttı. Daha sonra aynı amaca yönelik numune iptidaileri kuruldu. Selanikli öğretmenlerden bir ekol ortaya çıkıp yeni bir yazı öğretme ve alfabe biçimi ortaya çıkardı. Çok sert tepkiler gören bu akım, ilköğretim ıslahatını bir "elifba ıslahatı" haline dönüştürdü. Hakikisiyle, tecrübesiyle binlerce kolay elifba yazıldı. Daha sonra çok geniş boyutlarda tartışılmaya başlanılan harf ve yazı meselesi ancak 1928'de çözümlenebildi. Devlet, 1869'dan itibaren ilkokul programlarını bir resmî düzen içine almaya çalıştı. 1876, 1882, 1891, 1904, 1911, 1914 yıllarında ilkokul programları üzerinde yeni düzenlemelere gidildi.

19. yüzyılın son çeyreğinde ilköğretim kurumları çeşitlenmeye başladı. "Sıbyan mektebi" terimi vakıf ilkokulları tarafından kullanılmaya başlandı. Bunun yanında "iptidai mektep"ler ortaya çıkmıştır. Bunlar, Eğitim Bakanlığı veya özel dernek ve kişiler tarafından kurulmuş ilkokullardı. Yine bu dönemde köy ve kent iptidaileri de öğretim süresi bakımından ayrılmaya, dersane ve öğretmen sayısı bakımından çeşitlenmeye başlamıştır.

II. Abdülhamit Dönemi'nden itibaren Osmanlı ilkokullarında bir usul-i cedide tartışması başladı.¹²⁰⁶ Eski ve yeni usul ve öğretim metodu karşısında ilkokul öğretmenleri arasında sert çekişmeler oldu. Yönetim yeni usul taraftarlarını tuttu. Eski usul taraftarları da vakıflara sığındılar. Rusya yönetimindeki Türk topraklarında yankılanan, hatta esas gelişimini, mücadelesini orada sürdüren ilköğretimdeki bu usul-i cedid, o zaman bize göre yeni, ama Avrupa'nın çoktan terk ettiği bir eski metot idi. Bu hareketin ana esasları şunlar idi: İlkokul medreseden ayrılacaktı. İlkokulların kendine özgü öğretmenleri olacak, mahalle imamı ve karısının öğretiminden kurtarılacaktı. Öğretmen sadece "hediye" değil "aylık" (maaş) alacaktı. Okuma-yazma öğretiminde "heceleme" usulü terk edilecek ve "usul-i savtiye" veya "meddiye" denilen yeni usul okuma getirilecekti. Bu usul, her harfi ayrı ayrı değerlendirerek harf üzerinden okuma öğretmek demektir. Eskiden yalnız okuma öğretimine önem veriliyor, yazma hünerine pek önem verilmiyordu. Özellikle kızlara okuma yazma öğretilmiyordu. Yeni usul, yazıya ve kızlara da yazı öğretilmesine önem verilmesini istiyordu. Ayrıca kız çocukları için ayrı ilkokullar açılması isteniyordu. Öğretim bu programa göre yapılacak ve her yaşa göre ders kitapları yazılacaktı. Bu konu da, eski ve yeni usul taraftarları arasında çok sert tartışmalara neden oldu. İlköğretimin zorunluluğu hususunda 19. yy.

1206 Mustafa Ergün, vd. "Türk Dünyasının İlk Ortak Eğitim Reformu: Usul-i Cedid", **I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı, 9-15 Nisan 2006 Çeşme-İzmir, Bildiri Kitabı**, C II, İzmir 2008, s. 791-803.

ortalarından beri bazı çalışmalar ve girişimler vardı, ancak ilköğretim paralı olmakta devam ediyordu.

Ülkede çok uzun zamandan beri açılmış bulunan askerî okullar, kendisine iki şekilde öğrenci hazırladığından başarılı bir çalışma yapamıyorlardı. 1838 yılında Mühendishane, Harbiye, Tıbbiye gibi askerî okullara öğrenci hazırlamak için sıbyan okullarının üstünde bir ara öğretim kademesi kurulmak istenmiştir. Hazırlanan tasarıya göre, sıbyan okullarına “sınıf-ı evvel” denilmiş, bu yeni kurulacak okullara da “sınıf-ı sâni” denilmesi düşünülmüştü. Ancak II. Mahmut bu adı beğenmemiş, bu okullara “rüştîye”¹²⁰⁷ denilmesini istemişti. Çocuklar “rüş çığı” olan 14-15 yaşına kadar bu okullarında kalacaklar, ondan sonra yüksek askerî okullara ve memuriyetlere girebileceklerdi. Yine tasarıya göre bu okullardaki öğrenciler sıralara oturacaklar, evkaf-tan aylık alacaklardı. Hatta bunun için 1838’de Mekâtib-i Rüştîye Nezareti adlı bir de idari birim kurulmuştu. Ancak çeşitli nedenlerle “rüştîye” adlı okulların açılması 1847 yılına kadar gerçekleşmemiştir. Türk eğitim tarihi alanında araştırma yapanlardan çoğu, 1838 yılında açılan Mekteb-i Maarif-i Adliye ve Mektebi Ulûm-ı Edebiyye adlı iki sivil memur yetiştirme okulunu da “rüştîye” sayarlar.

Lise ayarındaki idadi ve sultaniler kuruluncaya kadar rüştiyeler, tüm ortaöğretim kademesini temsil eden bir okul olarak kalmışlardır. Rüştiyelerin öğretim süresi ilk açıldıklarında iki yıl idi, daha sonra dört yıla, 1859 yılından itibaren de altı yıla çıkarılmıştır. Sonra tekrar beş, dört ve üç yıla indirilmiştir. Ders programı da, öğretim süresinin artıp eksilmesine göre sürekli değişmiştir. Kız rüştiyeleri ilk defa 1859 yılında açılmış, 1869 yılında ülke çapında açılması kararlaştırılmıştır. Ayrıca 1870 yılında da kız rüştiyelerine öğretmen yetiştirmek amacıyla ilk kız öğretmen okulu olan “Dârülmualimât” açılmıştır. Rüştiye okulları II. Abdülhamit Dönemi’nde yalnız yerel hükûmet dairelerine kâtip yetiştirmek amacıyla yönelmiş, ders programlarının esasını da yazı öğretimi teşkil etmiştir.

İdadi adlı ilkokullar, yüksek askerî okullara öğrenci hazırlayan ön- sınıflar olarak, ilk defa 1845 yılında ordu merkezleriyle Bosna’da açıldı. İdadi adı gerçek hüviyetini 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi’nde buldu. Bu Yönetmeliğe göre, Müslüman olan ve olmayan Osmanlı vatandaşlarını birbirlerine kaynaştırmak ve ortak bir kültür içinde yetiştirmek düşüncesiyle sancak merkezlerinde rüştiye çıkışlı öğrencileri sultanilere hazırlamak için üç yıllık idadiler kurulacaktı. Bu, kağıt üzerindeki maddelerin tamamen gerçekleştirilmesi hemen mümkün olmadı. İdadilerin ülke çapında yaygınlaşmaları II.

1207 “Rüştiye” diye adlandırılan eğitim kurumu, Türk eğitim tarihinde önce ortaöğretim kademesinde ortaya çıkmış, lise ve ortaokul fonksiyonlarını gördükten sonra, öğretim seviyesi düşerek ilköğretim kademesine geçmiştir. Bir süre de “yüksek ilkokul” denilebilecek bir düzeyde kaldıktan sonra, 1913 yılında ilkokulların içinde erimiştir.

Abdülhamit Dönemi'nde olmuştur.¹²⁰⁸ 1881 yılından itibaren il merkezlerinde yedi yıllık, ilçe merkezlerinde de beş yıllık idadiler açılmaya başlanmıştır. Böylece 19. yüzyıl sonlarında ülke, ortaöğretim bakımından oldukça sıkı örgütlü bir örgün yapıya sahip olmuştur.

Beş yıllık idadilerin amacı, üniversite ve yüksekokullara öğrenci hazırlamak değildi. Bunlar, buldukları yörenin işlerini idare edecek, imarını sağlayacak adamlar yetiştirmeye yönelmişlerdi. Rüştîyelerin ortadan kaldırılması ile beş yıllık idadiler ortaöğretimin ilk basamağını oluşturdu. Yüksekokullara öğrenci hazırlayan ortaöğretim kurumları olarak tüm ülkeye yayılmış olan yedi yıllık idadiler de 1910-1913 arasında önce “sultani”ye, daha sonra da “lise”ye çevrilerek tarihe karıştılar.

19. yüzyılın ikinci yarısı, Osmanlı Devleti'nin ilköğretim ile yükseköğretim arasında bir eğitim kademesi kurma çalışmaları ile doludur. Eğitim Bakanlığı ile bir yandan ilk ve yükseköğretim kademeleri arasında bir köprü kurmaya çalışırken, Müslüman ve Hristiyan bütün Osmanlı yurttaşlarına ortaöğretim düzeyinde ortak bir kültür ve eğitim vermek istiyordu. Bu amaçla öğretim dili Fransızca olan bir ortaöğretim kurumu 1868 yılında açıldı ve “sultani” diye adlandırıldı. Galatasaray'ında açılan bu sultani okulu, ilk ve ortaöğretim kademelerini içeriyordu. Galatasaray Sultanisi bir ortaöğretim kurumu olmasına rağmen, hem dil hem de program ve öğretim sistemi bakımından diğer ortaöğretim kurumlarından ayrı ve üstün idi. Galatasaray Lisesinin açılışından bir yıl sonra yayınlanan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nde de vilayet merkezlerinde Mekteb-i Sultani adlı altı yıllık eğitim kurumlarının açılması öngörülüyordu. Ancak Girit'in dışında bir yerde II. Meşrutiyet Dönemi'ne kadar hiçbir sultani açılmadı.

14.3. Öğretmen Yetiştirme

Türkiye'de öğretmen yetiştirme sorununun okullar aracılığıyla çözümlenmeye çalışılması 19. yüzyıl ortalarında olmuştur. Batı örneğine göre kurulan ve kurulması planlanan okullar, öğretmen yetiştirmenin öyle bir çerçeve içinde ele alınmasını zorunlu kılmıştır.¹²⁰⁹ Türkiye'deki ilk öğretmen okulu kuruluşu, 16 Mart 1848'de kurulan Dârülmualimin-i Rüşdi'dir.¹²¹⁰ O zaman yeni yeni kurulmaya başlayan rüştiye adlı ortaokullara öğretmen yetiştirmek amacını güdüyordu.

1208 Bayram Kodaman, **Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi**, Ötüken yay., İstanbul 1980, s. 114.

1209 Hasan Ali Koçer, **Türkiye'de Öğretmen Yetiştirme Problemi (1848-1967)**, Yarıçoğulu Mat., Ankara 1967. s. 6.

1210 Yahya Akyüz, “Darülmualimin'in İlk Nizamnamesi (1851), Önemi ve Ahmet Cevdet Paşa”, **Millî Eğitim**, S 95, 1990, s. 3-20.

Ülkemizde Batı zihniyetine göre ilköğretim sorunu ortaöğretimden sonra ele alındığı için, bu alandaki öğretmen okulu da -Dârümuallimin-i Rüşdî'den yirmi yıl sonra -1868 yılında Dârümuallimin-i Sıbyan adı ile kurulmuştur. 1875 yılından itibaren vilayet ve sancak merkezlerinde de bir ve iki yıllık Dârümuallimin-i Sıbyan'lar açılmıştı. Bunların sayıları XX. yüzyıl başlarında 16'ya, I. Dünya Savaşı yıllarında da 30'a kadar çıkmıştı. 1870 yılında açılan Dârümuallimat, üç yıl öğretim süreli hem sıbyan okullarına hem de kız rüştiyelerine öğretmen yetiştiren bir kurum olarak devam etti. Erkek öğretmen yetiştiren orta seviyedeki öğretmen okulları ise çok karmaşık bir yapıda XX. yüzyıla kadar sürmüşlerdir. Savaş yıllarında İstanbul'daki kız ve erkek "Yüksek Öğretmen Okulları" içindeki izharî kısımlar da orta seviyedeki okullara öğretmen yetiştiriyordu.

Yüksek Öğretmen Okullarının amacı, lise ve dengi okullara öğretmen yetiştirmektir. Bunun için de üniversite düzeyinde bir eğitim vermiştir. Ülkemizde yüksek öğretmen okulu sayılabilecek ilk tasarısı, 1869 Yönetmeliği'nin "Büyük Dârümuallimin" tasarısı idi. Bu okul 1877'de açıldı, 1880'de kapandı. Esas Dârümuallimin-i Âliye ise 1891'de kuruldu. Öğretim süresi 2 yıl olan bu okul da rüştiye üstündeki okulların öğretmenini yetiştiriyordu.¹²¹¹ Mesleki ve teknik öğretim alanında çalışacak öğretmenler ise, Cumhuriyet Dönemi'ne kadar ya kendi okullarında ya da yurt dışında yetiştirilmiştir.

14.4. Dârülfünun¹²¹²

1845'te kurulan Meclis-i Maarif-i Muvakkat, Fransız eğitim sistemine göre Türk eğitim sisteminin üç kademeli olarak kurulması çalışmalarına başladı. Meclis-i Vâlâyı Ahkâm-ı Adliye'ye sunulan tasarıda, sıbyan okullarına ilk öğretim kademesi denilerek, onun üzerine medreselerden ayrı bir orta ve yüksek öğretim kademesi kurulacaktı. Orta öğretim "rüştiye" mektepleri kurulup yayılarak meydana getirilecek, yüksek öğretim düzeyinde ise yatılı bir "Dârülfünun" kurulacaktı. Osmanlı'da üniversiteden Batı başkentlerinde kurulan bilimler akademisi örneğinde bir Encümen-i Dâniş kuruldu. 1851-1862 yıllarında hizmet vermiş bir bilim kuruludur. Kurucusu Mustafa Reşit Paşa'dır. Fransız İlimler Akademisi örnek alınarak kurulan Encümen-i Dâniş'in¹²¹³ başardığı en önemli iş, Ahmet Cevdet Paşa'ya yazdırılmış "Tarih-i

1211 Cemil Öztürk, **Atatürk Devri Öğretmen Yetiştirme Politikası**, TTK Yay., Ankara 1996, s. 39-40.

1212 Bazı eğitim tarihçileri, Türkiye'nin Batılı anlamda ilk üniversitesi olan "İstanbul Dârülfünun"u Fatih külliyesine bağlamak isterler. İşe medrese açısından bakılırsa 19. yüzyıla gelinceye kadar Türkiye'de üniversite dediğimiz İstanbul Dârülfünunu, medreseden ayrı, Avrupa üniversitelerini taklit etmek amacıyla kurulmuştur. Bu nedenle başlangıcını Fatih Dönemi'ne kadar götürmek yanlış olacaktır.

1213 Kenan Akyüz, **Encümen-i Dâniş**, Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yay., Ankara 1975, s. 29-30.

Cevdet” adlı eserdir. Zaten kurumun kuruluş layihasını da Ahmet Cevdet hazırlamıştı. Encümen-i Dâniş’in temel kuruluş gayesi, açılması düşünülen Dârülfünun’da okutulacak ders kitapları ile halkın kültür seviyesini yükseltecek telif ve tercüme eserleri hazırlamak idi. Kırk üyeli bir kurul olarak çalışacaktı. İki başkanı vardı. Yerli üyelerin yanı sıra Hammer, Redhouse ve Bianchi gibi üç ünlü şarkiyatçı da üyeler arasında idi. Encümenin ilk toplantılarından itibaren tarih, coğrafya, riyaziye, iktisat ve tabiat ilimleri gibi çeşitli bilgi sahalarına ait eserlerin hazırlanması üyelere ve diğer şahıslara ısmarlanmıştı. Encümen-i Dâniş’in en müsbet ve neticeye ulaşmış çalışması, ilk iş olarak Ahmed Cevdet Paşa’ya, Hammer’i tamamlayacak şekilde Küçük Kaynarca Antlaşması’ndan Yeniçeri Ocağı’nın kaldırıldığı tarihe kadar vakaların yazılmasını ısmarlamasıdır. Böylece on iki ciltlik Târih-i Cevdet meydana gelmiştir. Daha önce Pîrîzâde Mehmet Sâhib’in (ö. 1748) baştan ilk beş bölümünü çevirdiği İbn Haldûn’un ünlü Muqaddime’sinin son altıncı kısmı da Ahmed Cevdet Paşa tarafından yine encümenin faaliyetleri çerçevesinde tercüme edildi. Bütün bu iyi niyetli teşebbüs ve hazırlıklara rağmen Encümen-i Dâniş kendisinden beklenen görevi tam olarak yapamadı. Bunda, Dârülfünun’un açılışının tahminleri çok aşan bir gecikmeye uğraması, Kırım Savaşı, ilim adamı olma şartına uyulmadan sivil ve asker birçok devlet adamının encümene üye yapılmış olması da rol oynamıştır. Encümen-i Dâniş’in ömrünün on yıl kadar sürdüğü ve bu tarihten sonra faaliyetlerinin sona ermiş olduğu tahmin edilmektedir. Encümen-i Dâniş’in ne tür eserler hazırlattığı, bunlardan hangilerinin tamamlandığı da kesin olarak bilinmemektedir.

Kurulması tasarlanan Dârülfünuna gelince, gerçekten de İtalya’dan Fasoti adında bir mimar ayda 100 altın maaşla getirilmiş ve Sultanahmet’le Ayasofya arasında 19 yılda üç katlı bir bina yaptırılabilmiştir (1845-1864).¹²¹⁴ Ancak bu binanın yapımı daha tamamlanmadan 1863’te binanın tamamlanmış kısımlarında Dârülfünun derslerine başlanılmıştır. Dersler herkese açık konferanslar biçimindeydi. Derviş Paşa Fizik, Hekimbaşı Salih Efendi Nebatat, Ahmet Vefik Efendi Tarih, Ahmet Cevdet Efendi Tabii Coğrafya, Müneccimbaşı Osman Saip Efendi de Heyet üzerine konferanslar veriyordu. Konferansları sürekli izleyen bir öğrenci zümresi de vardı. Ancak bu olumsuz bir tecrübe oldu. Dinleyicilerin bilgi düzeyleri dersleri anlamaya yeterli değildi. Konferanslar pek ciddiye alınmıyordu. Dinleyicilerin ve ders verenlerin büyük çoğunluğu devlet memuru idiler. 1865 yılında bu konferanslar esas Dârülfünun binasından çıkarılarak (Maliye Nezareti olmuş) Nuri Efendi Konağı’na taşındı ve oranın da içinde kütüphanesiyle beraber yanması üzerine, yeni bir binada konferanslara devam edilemedi.¹²¹⁵

1214 Bu bina bir ara Kırım Savaşı dolayısıyla askerî hastahane olmuş, Maliye, Adliye ve Evkaf Nezaretleri, Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Ayan, İstanbul vilayet binası ve mahkeme olarak kullanılmış ve sonra da yanmıştır (1933).

1215 Mehmet Ali Aynî, **Dârü’l-fünûn Tarihi**, Pınar Yay., İstanbul 1995, s. 36 vd.

Dârülfünunun ikinci kez gündeme gelmesi, Saffet Paşa'nın hazırlayıp yayınladığı 1869 "Maarif-i Umumiyye Nizamnamesi" ile olmuştur. Bu Yönetmeliğin 79-129. maddeleri İstanbul'da bir Dârülfünun-u Osmanî kurulmasını öngörüyordu. Bu üniversite hikmet ve edebiyat, hukuk, ulûm-u tabiiye ve riyaziye diye üç kürsüden oluşacaktı. Öğretim süresi üç yıl olacak şekilde ders programı hazırlanmıştı. Türkçe ders yapacak "müderrisler" yetişinceye kadar Fransızca ders yapılabilirdi. Üniversitenin diğer hususlarına dair ayrıntılar da tespit edilmişti. Bu Dârülfünunun ders yapabilmesi için Çemberlitaş'ta bir yeni bina yaptırıldı. Gazete ilanlarıyla kayıtlar yapıldı. Başvuran 1000 civarında öğrenciden 450'si sınavla seçildi. Ancak seçilenlerin büyük çoğunluğu medrese öğrencisi oldukları ve onlar da 3 aylar cerrine çıktıkları için açılış Ramazan Bayramı ertesine bırakılmış ve Ramazan süresince Üniversite resmen atanmış öğretmenlerce, halka açık gece dersleri düzenlemiştir. Ancak bu dersler (*Takvim-i Vekayi*'de yayımlanmıştır) seviye olarak ilköğretim düzeyinde diye nitelenmektedir. Bu ikinci Dârülfünun da 1870'te büyük törenlerle açılmıştır;¹²¹⁶ ancak Yönetmelik'te belirlenen bütün dersleri verecek öğretmen ve ders kitabı bulunmadığından haftada 5 gün ve ikişer saat ders yapılabilmiştir. Ancak bu dersler sırasında bilgisizlik, bu kurum hakkında devamlı sorunlar çıkarmıştır. Burada açılan Arapça dersleri öğrencilerin ilgisizliği yüzünden kapatılmıştır. Cemaleddin Afganî'nin konferanslarından birinde güya *Nübüvvet, sanatlardan bir sanattır* demesi büyük tepkilere yol açmış, bu sözü reddeden kitaplar yazılmıştır. Oysa konuşmadan yukarıdaki gibi bir hüküm çıkarmak mümkün değildir. Ama medrese öğrencilerinin tepkisi üzerine Cemalettin Afganî yurt dışına sürülmüş, Dârülfünunun Müdürü Hoca Tahsin Efendi görevden alınmış, bu kurumu koruyan Sadrazam Âli Paşa'nın da ölmesiyle 1871 yılında kapanmıştır. Dârülfünunun softalar baskısıyla dağılması üzerine, Maarif Nazırı Saffet Paşa, Galatasaray Lisesinde bir üniversite kurulması için Müdür Sava Efendi (Paşa)'yi görevlendirdi. O da bu sırada Gülhane Kışlasında olan Liseyi Beyoğlu'na getirerek orada Edebiyat, Hukuk ve Turuk-u Maabir (yollar - köprüler, fen) dallarında bir üniversite kurdu. Dârülfünun-ı Sultanî veya Mekteb-i Aliye-i Sultaniye adıyla anılan bu üniversiteye de ilanla öğrenci kaydedildi. Öğretmenlerinin çoğu Fransız ve bazıları da Rum idi. Dersler de Türkçe ve Fransızca olarak okutuluyordu. 1874 yılında açılan Üniversite daha devamlı olmuş, üç defa mezun vermiş, hatta doktora tezleri bile yaptırılmıştı. Ancak 1880-1881 yıllarından sonra bu okulun bir çok problemleri ortaya çıktığından, fen kısmına öğrenci bulunmadığından Maarif Nezaretince lağvedilmiştir.

Bundan sonra, Sadrazam Sait Paşa'nın II. Abdülhamit'e yaptığı -kabul edilmeyen- birkaç önerinin dışında, 20 yıl kadar yeni bir açma girişiminde bulunulmadığı görülüyor. Ancak 1900 yılında, Abdülhamit'in tahta çıkışının 25. yıl dönümünde, Mülkiye Mektebi binasında Dârülfünun-ı Şâhâne adıyla

1216 Aynî, *age.* s. 46-55

bir üniversite kurulmuştur.¹²¹⁷ Üniversitenin bir gösteriş olarak açıldığı, ayrıca gençlerin üniversite öğretimi görmek için Avrupa'ya gitmelerini engellemek ve Abdülhamit'in "maarif düşmanı" olmadığını göstermek için açıldığı da iddia edilmektedir.

Osmanlı eğitim sisteminde "Hukuk" ve "Tıp" okulları daha önce açılmış olduğundan ve hâlâ öğretim yapmakta olduklarından, yeni açılan Dârülfünunda bunları tamamlayacak şu üç şube açılmıştı. Edebiyat, Ulûm-ı Riyaziye ve Tabiiye (Fen), Ulum-ı Âliye-i Diniye (İlâhiyat). Bu şubelere alınacak öğrenci sayısı 25-30 civarında sınırlandırılmış, ayrı bir bina ve yönetime gereksinim duyulmadan, Mülkiye Mektebi binasında ve onun müdürünün hizmetine verilmişti. Öğretim süreleri -bire yıl doktora sınıfları olmak üzere- fen ve edebiyat şubelerinde 3, ilahiyat şubelerinde 4 yıl idi. Ancak öğrenci sayısı çok sınırlı tutulduğundan, siyasi, sosyal, felsefi ve tarihî derslere programda yer verilmediğinden ve fen dersleri dâhil bütün dersler maarif müfettişleri tarafından kontrol edildiğinden üniversitedeki dersler pek yavaş geçiyordu.

14.5. Mesleki ve Teknik Öğretim

Anadolu Selçuklu Devleti ve Beylikler Dönemi'nde etkili olan Ahi-esnaf örgütü toplumdaki etkisini zamanla yitirdikten sonra, ülkede mesleki yönden bir karışıklık olmasını önlemek için, 1727'den itibaren Gedik usulü uygulanmaya başlanmıştır. Buna göre bir kişi çıraklık- kalfalık kademelerini geçip usta olmadıkça dükkân açamazdı. Ama Büyük Fransız Devrimi ile Avrupa'nın lonca örgütü ve mesleki-ticari gelenekleri özellikle 1840'lardan sonra hızla yıkılmaya başladı. Tekniğin üretime uygulanması bir sanayi devrimi yarattı. Tüm dünyanın sosyal ve ekonomik hayatını değiştiren bu devrim, yerli mallar ve el sanatlarını hızla öldürmeye başladı. Önceleri bazı el mahareti olan askerleri pratik bir biçimde yetiştirerek yürütülmeye çalışılan askerî fabrikalar için eleman yetiştirmek amacıyla -daha sonra oldukça örgün bir mesleki eğitim veren- "İdadi-i Sanayi Alayları" kuruldu.¹²¹⁸

Bu arada Osmanlı Devleti'nin Niş Valisi olan Mithat Paşa'nın 1861 yılında Niş'teki Müslüman ve Hristiyan kimsesiz çocukları toplayarak "İslahhane" adıyla, sanat öğreten bir hayır kurumunu meydana getirdiğini görüyoruz. Midhat Paşa daha sonra aynı tip kurumları başka yerlerde de açtı. Bunun sonucunda özellikle çuha dokuması çok gelişti. Bu örnek girişimler, başka valilerin de dikkatini çekti. Vilayetlerde "İslahhane Komisyonları" kuruldu.

1217 Emre Dölen, "Osmanlı Döneminde Darülfünun 1863-1922", **Türkiye Üniversite Tarihi 1**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2010. s. 265-286.

1218 Hasan Ali Koçer, **Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)**, Uzman Yayınları, Ankara 1987, s. 67. Uğur Ünal, **Sultan Abdülaziz Devri Osmanlı Kara Ordusu (1861-1876)**, Basılmamış Doktora Tezi Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006. s. 118-124.

Halep, Trablusgarp, Diyarbakır, Kastamonu, İzmir, Konya vb. vilayetlerde, valilerin ve hayırsever yurttaşların girişimleriyle ıslahhaneler kuruldu. Midhat Paşa daha sonra Şûra-yı Devlet üyeliğine atanması dolayısıyla İstanbul'a geldiğinde, gene ıslahhane tipi okullar kurulması konusunda çalıştı, yönetmelik hazırladı. Gerçekten de, 1868 yılında İstanbul Sanayi Mektebini kurdu. Bu okullarda çocuklara terzilik, kunduracılık, debbağlık, müretteplik, arabacılık, külâhçılık, dokumacılık gibi sanatlarla alfabe, yazı, Kur'ân, ilmi-hal, basit hesap ve defter tutma gibi bilgiler de veriliyordu.

Taşradaki ıslahhaneler, 1885'ten itibaren Mekteb-i Sanayi adını almaya başladılar. İstanbul Sanayi Mektebi ise Orman, Maden, Ziraat Nezaretine bağlı olduğundan biraz daha derli toplu idi. Sanayi okullarının I. Dünya Savaşı sırasında çoğu kapandı. Cumhuriyet Dönemi'ne kadar ancak Edirne, İstanbul, Adana, Ankara, Bursa, Sivas, Kastamonu, Konya ve Bolu sanayi okulları güç bela yaşayabildi. Cumhuriyet'ten sonra sanayi okulları sanat okulları haline getirildi.

Maarif Nezaretinin, kadınların mesleki eğitimlerine ancak 1879 yılında, İstanbul içinde bazı okullar kurarak başladığı görülüyor. Daha sonra Kız Sanayi Mektebi adını alacak bu kurumların öğretim süreleri beş yıl idi. İptidai ve rüşdî öğretim kademelerini içeren okul, bir yandan normal okul programlarını uyguluyor; diğer yandan da atölyelere dikiş, örgü, dokuma, işleme, resim, çiçek vb. gibi uygulamalar yapıyorlardı.

14.6. Ticaret Okulları

Osmanlı yönetiminin dış borçlar sonucu iyice bunaldığı sıralarda bir ticaret okulu kurulması için çeşitli çalışmalar yapıldı. 1860 ve 1880 yıllarında okulun kuruluşunu gerçekleştiremeyen bazı girişimlerde bulunuldu; 1881 yılında yapılan girişimde Ticaret Bakanlığına bağlı bir ticaret okulu kurulmak istenildi, fakat gene başarısız oldu. En sonunda, 1883 yılında "Hamidiye Ticaret Mekteb-i Âlisi" adıyla bir ticaret okulu kuruldu. İki yıl öğretim süreli bu okula, akli bir program yapılamadığından öğretim yürümedi ve okul kapandı. 1894 yılında üç yıllık bir yüksek okul olarak tekrar açıldı. Okul, o zaman İstanbul'da açık bulunan Rum, Ermeni, İngiltere, İtalya, Rusya ve Avusturya devletlerinin ticaret okullarından çok aşağıda bir öğretim yapıyordu.

Bunların dışında Osmanlı Devleti'nde tarım eğitimi alanında 1886-1889 yılları arasında kurulduğu tahmin edilen İstanbul Halkalı Ziraat Mektebi,¹²¹⁹ 20. yüzyıl başlarında çok şeyler beklenilerek ülkenin 12 yerinde kurulan "Ziraat Ameliyat Mektepleri", 1910 yılından sonra Siroz, Hama, Antalya, Ha-
1219 1891 yılında Halkalı Ziraat ve Baytar Mektebi olarak yeniden düzenlenmiştir. 1893'te bu okula Orman Mektebi de eklenmiştir. Volkan Çeşme, "Halkalı Ziraat Mektebi: Eğitimi, Eğitimci Kadrosu, Örnek Çiftliği ve Yayınları", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, C XVI, S 1, 2014, s. 73-99.

lep vs. yerlerde açılan “Çiftlik Okulları”, “Amele Mektepleri”, “Bahçivanlık Mektepleri”, ipekçiliği fenni bir şekilde öğretmek amacıyla 1887 yılında Bursa’da kurulan ve daha sonra ülkenin 5-6 yerinde açılan “Darülharirler”, 1868 yılında kurulan “Ormancılık Okulu”, kuruluşu 1848’e giden “Veteriner (Baytar) Okulu”, “Şimendifer Okulu”, “Mühendis Mektebi”, “Posta ve Telgraf Mektebi”, “Kadastro Mektebi”, “Kondüktör Mektebi” gibi birçok Batı tipi meslek okulları kurulmuş ve bunlar devletin ve toplumun modernleşmesinde önemli roller oynamışlardır.

Türkiye’de “Askeri Baytar Okulu” 1848’de kurulmuş ve normal bir gelişim göstermiştir. Bu okuldan çıkanlar Osmanlı ordusunun süvari birliklerinde uzman kişiler olarak çalışmışlardır. 1895 yılında ise sivil bir “Baytar Okulu” açılmıştır. Gerçek anlamda kurulan ilk mühendis yetiştirme kurumu ise 1884’de açılan “Hendese-i Mülkiye Mektebi”dir.¹²²⁰ Genellikle inşaat mühendisliği üzerinde duran bu okul da askerî bir görünüm arz ediyordu. Yönetim bakımından Mühendishane-i Berri-i Hümayûn’a bağlı idi. Öğretmenlerin çoğu subaylardan oluşuyordu. Öğrencilerin okula alınması, sınavları, askerî okullarla beraber yapılıyordu ve yatılılığı askerî bir düzen içinde idi.

Batı’da 12. yüzyılda başlayan gelişmelerin baskısını Osmanlı Devleti 18. yüzyıl içinde açık olarak hissetmeye başladı. Bu değişikliklere kendi eğitim ve bilgi üretme sistemi ile karşılık vermesi mümkün değildi. Kritik karar verme süreçlerinden sonra, Batı eğitim sistemini önce askerî bilimler ve tıp alanında; devlet organizasyonunu Fransa örneğine göre kurmaya başladıktan sonra da sivil eğitim alanında taklit etmeye başladı. Batı tipi eğitim kurumlarını devlet kendi bütçesinden kurmaya başladı. Klasik mektep-medrese sisteminde ise eğitim kurumları devletin müdahale etmekten çekindiği vakıf sistemi içinde yönetiliyordu. Devlet eskiden de medrese sistemine müdahale etmiyordu, Batı tipi eğitim kurumlarını kurmaya başladıktan sonra da bu klasik eğitim kurumlarına bir yardım yapmadığı gibi, açık müdahalelerden de kaçındı. Dolayısıyla iki sistem bir arada yaşamaya başladı.

Batı tipi eğitim kurumları sadece Osmanlı devlet görevlilerinin kurduklarından ibaret değildi. Yabancı devletler ve Osmanlı uyruğundaki Hristiyan toplumlar da kendi çıkarları için Batı tipi eğitim kurumları kuruyorlardı. Öyle ki, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı ülkesinde mektep-medrese sistemi, Batı örneğine göre oluşturulan Osmanlı eğitim sistemi, yabancı devletlerin ve azınlıkların okul sistemleri olmak üzere, amaç olarak birbirlerinden oldukça farklı dört sistem hüküm sürüyordu. Bunlar arasındaki mücadeleyi Batı tipi Osmanlı devlet okulları kazandı. Çünkü klasik Osmanlı eğitimi oluşturan mektep ve medreselere yeni yatırım yapılmadığı gibi, zaman içinde vakıfların hemen hepsinin düzeni bozuluyordu. Fatih ve Kanuni’den

1220 Şinasi Acar vd; “Osmanlı’da Sivil Mühendis Yetiştirmek Üzere Açılan Hendese-i Mülkiye Mektebi”, **Osmanlı Bilimi Araştırmaları**, C XVII, S 2, 2016, s. 1-26.

başka, klasik sistemi destekleyecek külliye kuran padişahlar çıkmamıştı. II. Abdülhamit başta olmak üzere, son dönem Osmanlı padişahları tercihlerini hep Batı tipi eğitim kurumlarından yana kullanmışlar, devlet yatırımlarını oraya yöneltmişlerdi.

14.7. II. Meşrutiyet Dönemi'nde Eğitim

Türkiye'de eğitimin amaçlarının neler olması gerektiği konusunda düşüncüler arasındaki tartışmalar, yoğun olarak 20. yüzyılın ilk çeyreğinde ortaya çıkmıştır. Cumhuriyet öncesi dönemde Osmanlı aydınlarında oldukça yüksek bir dinamizm vardı ve her alanda görülen bu dinamizm, yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin de temellerini atmıştır. II. Meşrutiyet'in eğitim konusunda birçok tartışmacısı olmuştur. Bunların en önemli olanları Emrullah Efendi, Sâti Bey, Ziya Gökalp ve M. Sabahattin beylerdir.¹²²¹

Emrullah Efendi bir politikacı olduğu için, ortaya koydukları da genellikle eğitim politikasının amaçlarıdır.¹²²² Ona göre eğitimin gelişmesi öğretilenden öğrenciye, üniversiteden liseye, yani yukarıdan aşağıya doğrudur.

Eğitim kademeleri arasında yukarıdan aşağıya, aşağıdan yukarıya kuvvetli bağlar vardır, ama ilim yukarıdan başlar. Fakat ben bu nazariyeyi söylediğim vakit mekâtib-i ibtidaiyeye ehemmiyet vermeyeceğim demedim. En ziyade oraya ehemmiyet vereceğim. Mekâtib-i ibtidaiye içindir ki ben yukarıdan başlıyorum. Evet, şecere-i marifet şecere-i Tûba gibidir, onun kökü yukarıdadır. Bugün tarih tedkik olunsun, bütün fünün meydana konsun; acaba ilm-i beşer nasıl terakki etmiştir?

diyen Emrullah Efendi, genellikle *Tûba Ağacı Nazariyesi* denilen bu görüşü ile tanınmıştır. O, bu konuda Sâti Bey ve Ethem Nejat ile seviyeli bir tartışmaya girmiş, Feridun Vecdi ve Ziya Gökalp de bu tartışmada kendisini desteklemişlerdir.

Sâti Bey'e göre millî eğitim, vatan eğitimini aşmamalı; gelişmeye engel bir muhafazakârlık şeklini almamalıdır. Yurtseverlik duygularını zayıflatan, vatandaş milletlere karşı saldırgan bir vaziyet alan, çağdaş gelişmenin gereklerine karşı çıkan bir millî eğitim zararlı olur. Bize gereken millî eğitim, başka milletlerden nefret değil, kendi milletini sevme esası üzerine kurulmuş, gelişmeye açık bir millî eğitimdir. Sâti Bey, İsmail Hakkı Bey'in (Baltacıoğlu) önerdiği, "Eğitimin amacı üretici çocuklar yetiştirmek olmalıdır" ilkesine de karşı çıkmakta; üretim ve ekonominin eğitimde amaç ve ölçü olarak alınmaması gerektiği kanaatini belirtmektedir (Ziya Gökalp de benzer itirazlar yapar). Sâti Bey, eğitim tarihimizde Emrullah Efendi'nin *Tûba Ağacı*

1221 Mustafa Ergün, "20.Yüzyıl Başlarında Türk Millî Eğitiminin Amaçları Tartışması." **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, S 20, 1986, s. 63-67.

1222 Mustafa Ergün, "Emrullah Efendi - Hayatı, Görüşleri, Çalışmaları", **A.Ü.Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, S 1-2, 1982, s. 7-36.

*Nazariyesi'ne ve Ziya Gökalp'in eğitim ve toplum anlayışına karşı çıkmaları ile tanınmıştır. Ona göre: Çürük bir tahsil-i ibtidaîye istinad edecek bir tahsil hiç bir zaman âlileşemez; hakikî bir zümre-i münevvere Tüba Ağacı gibi değil tabii ağaçlar gibi yetişir.*¹²²³

Ziya Gökalp, eğitimin amaçları konusunda büyük oranda E. Durkheim'in görüşlerini Türkçeleştirerek işe başlamıştır. Hakiki ferdiyetler ancak millî fertlerdir, diğerleri dejeneredir. *O halde ... terbiyenin gayesi millî fertler yetiştirmektir. Millî fertler yetiştirmek ise, doğrudan doğruya 'millet yapmak' demektir.* Ziya Gökalp, eğitim olayına sosyal açıdan yaklaşmakta, fertlerin eğitiminde psikolojik unsurlar yerine sosyolojik unsurlar kullanmaktadır. Bu nedenle psikolojizm temsilcisi Sâtı Bey ile uzun münakaşalar yapmıştır. Kendisi, ferdiyetçiliğe karşı toplumculuğu savunuyor gözükse de, eğitimde Ziya Gökalp'in amacı şahsiyeti millî kültürle yoğrulmuş, fertler yetiştirmektir. Kültür millîdir; kültürün, çocukların ruhlarına aşılmasından ibaret olan eğitimin de millî olması gerekir. Teknoloji ise lâmillîdir; o halde fen ve tekniğe ait bilgilerin öğretilmesi demek olan öğretim (talim) de lâmillî olmalıdır.

Sabahattin Bey'e göre eğitim sistemi ve toplum yapısı değiştirilmezse -sivil ve askerî- bütün iyileştirme tasarıları kâğıt üzerinde kalmaya mahkûmdur. Sırf politik tedbirlerle ülke kurtarılamaz; rejimin ismini ve kanunları değiştirmek yetmez. Ülkede bir sosyal değişiklik yapmak, fert fert insanları da değiştirmek gerekir.¹²²⁴ Eğitimin temel amacı; beden, düşünce ve ahlak yönünden kişisel yetenekleri artırmaktır. Eğitimin iki asıl uygulayıcısı olan aile ve okul bunu ihmal ediyor. Aileler çocuklarına girişkenlik öğretecekleri yerde gelenek ve göreneğe bağlılık öğretiyor. Gelecek yerine geçmiş öğretiliyor ve çocukların ruhuna geçmişin dertleri yükleniyor. Halk ve gençler kendilerine güvenemedikleri için başkalarına bağlanıyor, haksızlıklara katlanıyor ve ahlak düzeni de bozuluyor. Sabahattin Bey'e göre, eğitimde Anglo-Sakson modelini örnek almalıyız. Çünkü bu sistemde gençler, hiç kimsenin yardımı olmadan hayatlarını kazanabilecek bir kişisel girişkenlikle yetiştiriliyorlar. Türkiye'de ise, eskiden beri herkes sırtını devlete dayama eğilimindedir. Sabahattin Bey, *terbiye-i milliyemizin mihveri görenekten teşebbüse çevrilmeli* diyordu. Toplumcu kurtarmak, toplumun sosyal yeteneğidir; bu da ancak *teşebbüs-i şahsî* ile meydana gelebilir. Sabahattin Bey, Türk düşünce hayatında ferdiyetçiliğin temsilcisi olmuştur. Ona göre, Batı'nın gerçek üstünlüğünü sağlayan, aslında onun bireyci yapısı idi. Oradaki bütün fikrî, siyasî ve ekonomik üstünlüklerin temelinde bu vardı.

İlköğretimde modern okulların kuruluşu gerek yöntem gerekse program

1223 Mustafa Ergün, "Sati' Bey- Hayatı ve Türk Eğitimine Hizmetleri," *İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S 1, 1987, s. 4-19.

1224 Mustafa Ergün, "Prens' Sabahattin Bey'in Eğitim Üzerine Düşünceleri", *Kuramsal Eğitimbilim*, C 1, S 2, 2008, s. 1-9.

olarak II. Abdülhamit zamanında tamamlanmıştı. II. Meşrutiyet Dönemi'nde politik zorlamalar dolayısıyla devletin ilköğretim politikası etkinleşmeye başladı. Mali yardımlar, öğretmen meselesi, okul yapımlarına ve öğretim araç ve gereçlerine katılmalar şeklinde devlet ülkedeki ilköğretimi kontrol altına almaya çalıştı. Bakanlık bütçesinden ilköğretim için de bir ödenek ayrılmasına ilk defa bu dönemde başlanılmıştı. Bu ödenek Bakanlık tarafından vilayetlere dağıtılıyordu. Vilayet İdare Meclisleri de müslim ve gayrimüslimlerin nüfus oranına göre ayrı bir dağıtım yapıyordu. Genel bir ilköğretim yasası çıkarma çalışmalarına girildi. 1909'da Tahsil-i İbtidaiye Lâyiha-i Kânûniyesi hazırlanmıştı. Daha sonra Tedrisat-ı İbtidaiye Lâyiha-i Kânûniyesi Emrullah Efendi tarafından hazırlanmış, Meclisten geçirilemediği için Şükrü Bey tarafından 1913'te geçici yasa olarak uygulamaya konulmuştu. Yasa Fransa İlköğretim Yasası'nın Türkçeye uyarlaması gibi idi.¹²²⁵ İlköğretim müfettişleri getirildi. İlköğretimin zorunlu ve parasız olma ilkeleri herkesçe kabul edilmeye başlandı. Osmanlı, ilköğretim sistemi son şeklini I. Dünya Savaşı'nın patlayacağı yıllarda oluşturdu. Öğretim süresi altı yıl olarak belirlenmişti. 1913-14 öğretim yılında Osmanlı yönetiminin 4.194 ilkokul, 15.110 ilkokul öğretmeni ve 568.777 de ilkokul öğrencisi vardı. Bu sayılar oranlara vurulduğunda ise Avrupa ülkelerine göre gülünç denilebilecek bir durum ortaya çıkıyordu.

II. Meşrutiyet Dönemi, rüştiyelerin yıkılış dönemi olmuştur. Bu dönemde rüştiye, ilkokul çıkışlıların bilgilerini tamamlayan ve onları ortaöğretime hazırlayan bir yüksek ilkokul durumuna getirildi. Bu öğretim kurumu önce ıslah edilmek istendi. "Numune Rüştiyeleri" adı altında örnek kurumlar kuruldu. Fransızca, Türkçe ve pratik derslere ağırlık vermeyi amaçlayan bu kurum, tüm Osmanlı unsurlarını bünyesinde toplamayı amaçlıyordu. Hatta 1908'de kapatılan Darülmüallimîn-i Rüştiye'ler bile yeniden açıldı. Ama bu arada rüştiyelerin ilkokullarla birleştirme çalışmalarına da devam ediliyordu. 1913 yılı "rüştiye" adlı öğretim kurumlarının sonu oldu. Önce 29 askerî rüştiye Maarife devredildi. Ancak bu çok karışık oldu; askerler, devir sırasında öğretim ve araç gereçleri ile askerî öğretmenlerin çoğunu kendi bünyesinden ayırmadı. Bu okullar bir keşmekeş içinde kaldılar. Ancak tam bu sırada Tedrisat-ı İbtidaiye Kanun-ı Muvakkati yayımlandı ve rüştiyeler, ibtidailer içinde eritildi. 1910 yılında 458 erkek, 80 de kız rüştiyesi vardı.

Beş yıllık İdadilere başlangıçta yalnız ilkokul mezunları alınırken, 1913'te girilen bir düzenleme ile rüştiye mezunları da alınmaya başlandı ve program bakımından da yeni bir denemeye geçildi. Bu okullar yüksek öğretime devam etmeyecek olan öğrencileri genel, ziraat, ticaret ve sanayi dallarında eğitmeye yöneldi. Programları bu amaca göre düzenlendi. Sürekli savaşlar dolayısıyla pek uygulanmayan bu programlarla, rüştiyelerin ortadan kaldırılması ile beş yıllık İdadiler ortaöğretimin ilk basamağını oluşturdu.

¹²²⁵ Mustafa Ergün, *İkinci Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)*, Ocak Yay., Ankara 1996, s. 275-295.

ve Cumhuriyet Dönemi'nde "ortaokul"a dönüştüler.

Yüksek okullara öğrenci hazırlayan ortaöğretim kurumları olarak tüm ülkeye yayılmış olan yedi yıllık "idadiler" de 1910-1913 yılları arasında önce "sultani"ye, daha sonra da "lise"ye çevrilerek tarihe karıştılar. Bu çevirmelerden amaç, bütün Osmanlı vatandaşlarına hiç olmazsa bu düzeyde ortak bir eğitim vermek ve iyi bir yabancı dil öğretmek idi. Bu isim değişiklikleri sırasında yönetmelik, program, öğretmen maaşları, öğrenci diplomaları vs. yönünden pek çok karışıklıklar ve polemikler oldu. Ama Meşrutiyet Dönemi'nden sonra eski idadiler liseye dönüştürüldü. 1914 yılı başlarında ülkede 59 idadi, 6970 öğrenci ve 629 öğretmen vardı.

1908-1914 arasında ise "sultani meselesi" çeşitli alanlarda birden kendini gösterdi; 1910 yılında Tevfik Fikret Bey'in Mekteb-i Sultani'deki müdürlük görevinden istifasından sonra ortaya çıkmıştır. Gerek Bakanlığın tutumu gerek öğretmen ve öğrencilerin boykot hareketleri, meseleyi çok önemli bir ülke meselesi haline getirdi. Bu arada okulun programındaki edebiyat ve fen derslerinin ağırlıkları Bakanlık tarafından belirlenmeye kalkılınca, okulun imtiyazlarının kaldırılıp öteki idadiler düzeyine indirileceği gibi tartışmalar oldu. Taşra idadileri Emrullah Efendi'nin Bakanlığı zamanında ıslah edilmek istenildi. İlk önce 23 yatılı idadiden 10 tanesini sultani haline çevirdi, ama öğretmenlerin seçimi ve maaşlarında, öğrencilerin intibaklarında, ders programlarında birçok karışıklıklar oldu. 1914 yılında Şükrü Bey'in bakanlığı sırasında da bütün yedi yıllık idadiiler sultaniye çevrildi. Daha sonra sultanilerden liseye geçişte de aynı şekilde birçok tartışmalar oldu. 1913-14 öğretim yılında ülkede 721 öğretmen, 9573 öğrencisiyle 36 sultani vardı.

1910-1912 arasında rüştiyelere öğretmen yetiştirmek için taşrada da birkaç yerde okul açılmış, fakat 1913 yılında rüştiyelerin ilkokullar içinde eritilmesinden sonra ortadan kalkmıştır. İstanbul'daki "İlköğretmen Okulu" 1909 yılındaki Sâti Bey'in müdürlük dönemine kadar küçük değişikliklerle, önemli bir yenilik olmadan sürdü geldi. Sâti Bey, okulun 900 öğrencisini 150'ye indirerek öğretim heyetinin de %90'ını değiştirdi. Okul öğrencilerinin uygulama yapacakları bir "Tatbikat Mektebi" açtı. Sâti Bey'in yönetiminde bu okulun seviyesi hızla yükseldi. Öyle ki 1912 yılında "Dârülmuallimin-i Âliye" adıyla bir yüksek okul düzeyine çıkarıldı. Taşradaki dârülmuallimin-i sıbyanların sayıları 20. yüzyıl başlarında 16'ya, I. Dünya Savaşı yıllarında da 30'a kadar çıkmıştı. Dârülmuallimin-i Aliyye 1891'de kurulmuştu. II. Meşrutiyet'ten sonra bazı derslerini üniversite ile beraber yapan bu okul daha sonra lağvedilerek Sâti Bey yönetimindeki İstanbul Dârülmuallimini'ne büyük bir kısmı eklendi ve daha sonra da Dârülmuallimin-i Âliye adını aldı. Öğretimi üniversite ile beraber ya da ondan bağımsız olarak Cumhuriyet Dönemi'ne kadar sürdü. II. Abdülhamit'in bu Dârülfünun'u, 1908 inkılabına kadar devam etti. 1908'den sonra ise Mülkiye Mektebinden çıkarılarak Zeynep Hanım

Konağına yerleşti. Başına bağımsız bir müdür getirildi. Programlar baştan aşağı değiştirildi. Öğrenci almadaki sınırlama, öğrencilerden ücret alma kaldırıldı. Bu dönemde Dârülfünunda esas değişikliği Emrullah Efendi gerçekleştirmiştir. Emrullah Efendi Maarif Nazırlığı zamanında yeni bir yönetmelik yayımladı. Bununla üniversiteye az çok mali ve idari bir özerklik veriliyor, ayrı bir üniversite polisi kurulması bile öneriliyordu. İstanbul Dârülfünunu adını alan bu kurum, “Tıp Fakültesi”ni ve “Hukuk Mektebi”ni de bünyesine alarak beş şubeden oluşan bir üniversite oldu. Ayrıca Bağdat ve Konya Hukuk Mektepleriyle, İstanbul’daki Dişçilik ve Eczacılık Yüksekokulları da Dârülfünuna bağlandılar.

1914’te I. Dünya Savaşı’na Almanya safında giren Osmanlı Devleti’nin hemen bütün bakanlıklarına Alman danışmanlar getirildi ve bunlar çok büyük yetkilerle çalıştı. Maarif Nazırlığına Prof. Dr. Franz Schmidt başkanlığında bir “Okul Misyonu (Schulmission)” gelerek eğitim sistemini Alman örneğine göre yeniden şekillendirmeye çalıştı.¹²²⁶ 1917’de 55 sultaninin 35’inde Almanca öğretiliyordu; bunun için birçok Alman öğretmen getirildi. Dârülfünun için de Almanya ve Avusturya- Macaristan’dan Edebiyat Fakültesine 10, Fen Fakültesine 6, Hukuk Fakültesine 4 Alman öğretim elemanı getirilmiş ve bunlar I. Dünya Savaşı’nın sonuna kadar İstanbul’da kalmışlardır. Bunlar bazı enstitüler (Dârülmesai) ve laboratuvarlar kurarak aletler getirmişler, programları kendi bilgilerine göre genişleterek Mütareke’ye kadar İstanbul’da öğretim faaliyetinde bulunmuşlardır. Mütareke’den sonra anlaşmaları feshedilerek Türkiye’den çıkartılmışlardır.

1919’da yeni bir yönetmelik çıkartılarak üniversiteye ilmî muhtariyet verildi. Sınıf usulü yerine sömestir usulü kondu ve fakültelerin adı “medrese” oldu. Bu arada savaş dolayısıyla erkek nüfusun büyük ölçüde silahaltına alındığı dönemlerde Dârülfünun öğrencilerinin yaş ortalaması küçüldü ve Şubat 1914’te başlayan hanımlara üniversite dersleri verilmesi, 1916 yılında bir “İnas Dârülfünunu” kurulmasıyla sonuçlanmıştı. 1917 yılında Tıbbiyeye de kız öğrenci alınmaya başlanmış, kızlar çarşafı atamamakla beraber peçeyi kaldırmışlar, 1918 yılında da üniversitede karma konferanslar vermeye başlanmıştır. Cumhuriyet’ten sonra kadınlara mutlak serbesti verilip karma eğitime tam anlamıyla izin verildikten sonra İnas Dârülfünunu kapatılarak dağıtılmıştır. Yani II. Meşrutiyet Dönemi’nde hem idari ve mali özerklik çalışmasıyla hem tıp ve hukuk fakültelerini de bünyesine almasıyla modern bir üniversite görünümüne kavuşmuş; I. Dünya Savaşı yıllarında Alman akademisyenler tarafından yönetilmiş ve gene bu dönemde kız öğrencileri de kabul etmiş; “İnas Dârülfünunu” adını alarak önemli değişiklikler geçirmiştir. 1919’da rektörün müderrisler arasından seçilmesi hükmü getirilmiştir.

1226 Mustafa Ergün, “Die deutsche-türkischen Erziehungsbeziehungen Während des ersten Weltkrieges”, OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi), S 3, 1992, s. 193-210.

20. yüzyıl başlarında medreseler artık tamamen Batı tipi okullar modeline geçmek için çabalıyordu. 1910'da Medâris-i İlmiye Nizamnamesi yayımlanmış; medreselerin Ders Vekaleti tarafından yönetilmesine başlanmıştır. Öğretim öğrenciler diğer okullardaki gibi sıkı kayıt ve düzene alınacaktı. Bu Nizamname'ye göre tüm medrese öğrenimi 12 yıla çıkarılmış, programda lise derslerine yer verilmişti. 1914'te çıkartılan İslah-ı Medâris Nizamnamesi ile İstanbul Medreseleri "Darü'l- Hilafet'il-Aliyye Medreseleri" adı altında toplanmıştır.¹²²⁷ Nizamname ile medreseler, Maarif Nezaretinin mekteplerine benzetilmek istenmiş, bu amaçla ders programlarına Batı dilleri ve diğer lise dersleri konulmuştu. Ankara hükûmeti de 1921'de "Medâris-i İlmiye Nizamnamesi" çıkartarak, Osmanlının son dönemindeki medrese ıslahat girişimlerinin kendileri tarafından da sürdürüleceği izlenimini vermişti.

Osmanlı Devleti'ni ortadan kaldıran savaş yılları içinde birtakım gelişmeler oldu. Bir kısım Ermeni uzun süre devam eden isyan ve ayaklanmaların sonunda ülkeyi terk etti. Rum azınlık daha I. Dünya Savaşı yıllarından itibaren Yunanistan'a göçe başlamıştı, Kurtuluş Savaşı'ndan sonraki "mübadele" içinde büyük ölçüde Yunanistan'a geçtiler.¹²²⁸ I. Dünya Savaşı'na Almanya safında giren Türkiye, Alman ve Avusturya dışındaki yabancı devlet okullarını savaş başlarında kapatmıştı. Almanya savaşı kaybedince İngilizler daha çok kendi okullarını açtırmaya çalışıp Alman ve Avusturya okullarını kapatırdı. Daha sonra başlayan savaş yılları içinde hiçbir yabancı devletin okul sistemi tekrar etkin hale gelemedi. Dolayısıyla Türkiye Cumhuriyeti, laik eğitim politikasını uygularken çok büyük engellerle karşılaşmadı.

1227 Mustafa Ergün, "II. Meşrutiyet Devrinde Medreselerin Durumu ve İslah Çalışmaları", **A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, S 1-2, 1982, s. 59-89.

1228 Ergün, agm., s. 370.